

Świątynia Borobudur: architektura buddyjska w Indonezji. Historia, struktura, symbolika i ochrona. Wpływ na współczesną indonezyjską kulturę

Katarzyna Kowal

*Politechnika Białostocka, Wydział Architektury,
k.kowal@pb.edu.pl; ORCID: 0000-0003-4824-2538*

Streszczenie: Artykuł przedstawia aktualny stan wiedzy o świątyni Borobudur, wyjątkowo cennym przykładzie architektury buddyjskiej zlokalizowanej na wyspie Jawa w Indonezji. Autorka analizuje genezę powstania świątyni, fakty z jej ponownego odkrycia po wiekach zapomnienia. Analizuje również buddyjską kosmologię ucieleśnioną w formie trójwymiarowej mandali na bazie której powstała forma architektoniczna Borobudur. Autorka bada buddyjską symbolikę formy architektonicznej, płaskorzeźb i rzeźb stworzonych na bazie regionalnych wzorców i lokalnej jawajskiej kultury życia codziennego. Świątynia ta jest jednym z najdoskonalszych przykładów przełożenia buddyjskiej kosmologii i symboliki w formę architektoniczną. Stanowi równocześnie ponadkulturowe i ponadczasowe arcydzieło architektury i rzeźby, wymagające szczególnej ochrony, również ze względu na wpływ jaki wywiera na życie lokalnych buddyjskich mniejszości religijnych.

Słowa kluczowe: architektura buddyjska, świątynia Borobudur, buddyjska kosmologia, buddyjska symbolika, trójwymiarowa mandala

1. Wprowadzenie

Publikacja systematyzuje dzisiejszą wiedzę z zakresu historii architektury świątyni Borobudur, budowli o olbrzymiej wartości historycznej, architektonicznej oraz symbolicznej.

W ramach programu Erasmus+ autorka zwiedziła wiele buddyjskich świątyń na wyspie Jawa we wrześniu 2018 roku w celu wykonania dokumentacji fotograficznej¹ obiektów i uzyskania danych z najbardziej aktualnych i bezpośrednich źródeł.

Jako, że buddyzm w Azji zanika lub przekształca się z religii doświadczenia w religię wiary, szczególnie w krajach islamskich, niegdyś imponujące społeczności buddyjskie zamieniają się w lokalne mniejszości religijne zapominające o swoich korzeniach, zabytkach i tradycji.

Tym bardziej istotne jest śledzenie na ile wciąż wartość symboliczna architektonicznych obiektów sakralnych oddziałuje na lokalną buddyjską i niebuddyjską społeczność, lub też czy nie popada w zapomnienie, będąc dostępną tylko dla badaczy historii architektury. Autorka bada jak daleko posunięty jest proces zapomnienia w tradycyjnie

¹ Zdjęcia wykonane przez autorkę 17.09.2018 aparatem fotograficznym Canon Digital IXUS 80 IS. 311 szt. zdjęć struktury budowli świątyni na wszystkich poziomach budowli, detale płaskorzeźb. Do artykułu wybrane fotografie najlepiej prezentujące obiekty opisane w tekście. Technika normalna, zdjęcia kolorowe, zdjęcia rozdzielczość pozioma 180 dpi, rozdzielczość pionowa 180 dpi, niemetryczne, bez określenia skali i wielkości obiektów, bez lampy błyskowej.

buddyjskich krajach, jak Indonezja, oraz co z tej kultury wciąż jest żywe. Żywotność tej kultury można ocenić na bazie tego, jak często i intensywnie społeczność buddyjska korzysta z dziedzictwa i symboliki swej architektury, bazując na istniejącej tkance buddyjskich zabytków sakralnych, lub czy tworzy nowe obiekty sakralne o oryginalnej warstwie symbolicznej.

Z historii architektury buddyjskiej na Wschodzie jasno wyłania się uniwersalność symboliki buddyjskich obiektów architektonicznych, oraz ich łatwość w dostosowywaniu się do lokalnej kultury w formie wyrazu, która jest bliska kontekstualizmowi, bazując na lokalnych wzorcach estetyki [1]. Publikacja ta ma również na celu analizę układu świątyni buddyjskiej w odmiennym od europejskiego kręgu kulturowym Azji południowo-wschodniej.

Ilość buddyjskich zabytków na Jawie jest ogromna [2]. Wiele z nich jest zdewastowanych [3]. Po odzyskaniu niepodległości po II Wojnie Światowej (1950) Indonezja zainwestowała wiele energii i środków finansowych w renowację „pusaka”, jak nazywane są w Indonezji szczególne architektoniczne obiekty kultu, budowle, których historia sięga najodleglejszych wspomnień przodków [4]. Inną nazwą na świątynie lub miejsca kultu z czasów przed islamskich jest słowo „chandi”. Często nikt nie wie skąd się wywodzą, ale pamięć o ich znaczeniu przekazywana jest z pokolenia na pokolenie [5].

Od 1970 roku ponad 200 „pusaka” zostało odrestaurowanych. Najśłynniejszym, odrestaurowanym i dobrze zachowanym, jest świątynia Borobudur. Jest największą buddyjską świątynią w wyspiarskiej południowo-wschodniej Azji. Wspólnie z Angkor Watt w Kambodży i Pagan na Birmie, tworzą panteon najbardziej imponujących buddyjskich zabytków w tym regionie [6].

Borobudur ma wszelkie znamiona stupy, lecz znacząco wykracza poza i udoskonala jej symboliczną strukturę trójwymiarowej mandali, przedstawiającej schemat buddyjskiej budowy wszechświata [7]. Jest przykładem czysto buddyjskiego porządku architektonicznego ze specyficznymi elementami jawańskiej tradycji [8]. Borobudur jest ważne z wielu powodów: jako dzieło sztuki, jako cud architektoniczny, jako ważne miejsce kultu sakralnego, jako „pusaka” czyli dziedzictwo przeszłości, definiujące tożsamość Indonezji [10].

Jakkolwiek wiele działań już podjęto w celu ochrony i popularyzacji przed islamskiego (hinduistycznego i buddyjskiego) okresu indonezyjskiej kultury, radykalizacja sceny politycznej budzi pytania o przyszłość zabytków, o innych niż islamskie korzeniach.

2. Historia Borobudur

Indonezja była silnym buddyjskim ośrodkiem kulturowym od VII do XV w n.e. Na obszarach dzisiejszej Indonezji i Malesji od VII w n.e. rozkwitało królestwo Śriwidżaja, łączące bezkonfliktowo hinduistyczną i buddyjską tradycję kulturową [11]. Początki tej kultury narodziły się na wyspie Jawa, skąd rozprzestrzeniły się na Sumatrę i inne okoliczne wyspy. W XII w. królestwo Śriwidżaja zaczęło podupadać, a w 1377 roku zostało podbite przez kolejną buddyjską dynastię Majapahit. Od początku XV w. islamizacja regionu spowodowała zanik kultury buddyjskiej [10].

Na bazie porównań z okolicznymi stanowiskami archeologicznymi i ich dokumentacją, datuje się powstanie świątyni Borobudur na lata 870-920 n.e. w okresie panowania dynastii Śailendra [12], choć pojawiają się nowe teorie na temat dokładniejszego datowania [13]. Do dziś architekci tej budowli nie są znani, choć wielki znawca historii architektury pd-wsch Azji, Hiram Woodward Jr., w 2009 opublikował artykuł prezentujący ciekawą hipotezę, mówiącą o tym, że jawański mnich Bian-hong, który studiował tantryczny buddyzm w Chinach w VIII w., powrócił na Jawę i odegrał znaczącą rolę w projekcie Borobudur [14].

Interpretacja krótkich napisów wrytych na ukrytej bazie Borobudur – reliefu Karmawibhangga – wniosła również pewien trop. Napisy mają podobny styl liternictwa do napisu Karang Tengah, datowanego na 824 r. n.e., oraz inskrypcji Cri Kahulunan, datowanej na 842 r. n.e. Według Casparisa [15] bazując na interpretacji Karang Tengah i Cri Kahulunan, założycielem Świątyni Borobudur był Samaratunga, który rządził w latach 782-812 r. n.e. w okresie dynastii Śailendra. Świątynia Borobudur została wybudowana, aby czcić Buddę Mahajany [10], którego kult został w tym czasie przyjęty. Poza pisownią i użytym językiem, te dwie inskrypcje przywołują słowa, które są uważane za odnoszące się do świątyni Borobudur [10].

Nazwa Borobudur nie jest do końca wyjaśniona, istnieje jej wiele interpretacji, wg jednych znaczy „wzgórze Buddy”, wg innych starożytne Boro (wioska w pobliżu), lub wysokie miejsce, albo jest skróconą wersją słowa Bhumisambhara, które znaczy: zasługa i mądrość osiągnane stopniowo [16]. Stopnie te symbolicznie osiąga się wkraczając na coraz wyższe poziomy świątyni.

Borobudur po raz pierwszy zostało odkryte przez zachodnią cywilizację w 1814 r., kiedy gen. Thomas Stanford Raffles – brytyjski kolonialny namiestnik – usłyszał w trakcie spotkań w Semarang informację pochodzącą od lokalnej społeczności. Mieszkańcy powiadali, że w regionie Kedu, w okolicy wsi Bumisegoro, istnieje rzeźbiona kamienna budowla porośnięta drzewami i zaroślami. Wydelegował on inżyniera H.C. Corneliusa (duńskiego oficera), aby zbadał okolice i zarządził oczyszczenie miejsca. Przez 2 miesiące Cornelius z 200 mężczyznami wycinali drzewa i zarośla dżungli, wypalali trawy i odkopywali ukryty zabytek z popiołów wulkanicznych pochodzących z eksplozji wulkanu Merapi [10], ale z obawy przed zapadnięciem się konstrukcji odkopywanie wszystkich galerii nie mogło być kontynuowane. Raporty z jego prac zostały przekazane również w formie rysunków. Oczyszczanie było potem kontynuowane przez namiestnika regionu Kedu, Hartmanna, do roku 1835, kiedy to prace zostały zakończone. Główna stupa na szczycie budowli po otwarciu wg Hartmanna była pusta. W związku z tym, że Hartmann nie spisał żadnych raportów swoich prac, pojawiły się podejrzenia, że odnalazł w niej, nikomu o tym nie mówiąc, wielki posąg buddy. Pomimo, że w 1842 r. Hartmann przeprowadził oficjalne dochodzenie w sprawie zawartości głównej stupy, co w niej było, nie zostało udokumentowane, i pozostaje ona pusta [10]. Stanowisko wykopaliskowe służyło przez pewien czas, jako źródło artefaktów dla „łowców pamiątek” i dochodu dla złodziei [17]. Z powodu braku pisemnych raportów z odbudowy świątyni większość konstrukcji zabytku była wciąż jeszcze spowita mgłą tajemnicy. I kiedy w 1885 roku została przypadkowo odkryta przez Isaaca Gronemana, pierwszego prezesa Unii Archeologicznej, ukryta struktura płaskorzeźb pod bazą świątyni (rys. 7), pojawiły się nowe pytania bez odpowiedzi [10]. Relief Karmawibhangga był ukryty od ponad 1000 lat w dole bazy świątyni (jej otwartej platformy). Relief składa się ze 160 płaskorzeźb i był przykryty przez ponad 12 tys. kamiennych bloków [10]. Przyczyna, dla której płaskorzeźby zostały ukryte jest wciąż tajemnicą. Niektórzy sugerują, że było to spowodowane techniczną niestabilnością świątyni w trakcie budowy konstrukcji, lub wadliwego projektu reliefów, inni, że z przyczyn religijnych [8]. Reliefy były badane dzięki fotografiom zrobionym przez Kassiana Cephasa, indonezyjskiego fotografa, w czasie, kiedy były w latach 1888-1891 chwilowo odkryte. Po zrobieniu dokumentacji, w południowo-wschodnim narożniku zostawiono pewną część widocznych, odkrytych płyt, dzięki czemu możemy dziś oglądać fragmenty płaskorzeźb [17].

W latach 1907-1911 odbyły się pierwsze profesjonalne roboty konserwatorskie, prowadzone przez Theodora van Erpa z rządu holenderskich Indii Wschodnich. Dotyczyły one poziomu Arupadhathu (najwyższy poziom świątyni), który zawiera ażurowe stupy na okrągłych tarasach i najwyższą stupę na szczycie. Bazując na zdjęciach van Erpa z pierwszej konserwacji i zdjęciach po 10 latach, oceniono, że mechaniczne uszkodzenia z powodu

wandalizmu oraz procesu degradacji kamienia przez czynniki naturalne znów postępują [10]. W latach 1973-1983 druga konserwacja została wykonana przez rząd Indonezji we współpracy z UNESCO. Ponieważ Arupadhatu było wciąż w dobrej kondycji, tylko niższe poziomy zostały poddane konserwacji, wyczyszczone i przearanżowane do oryginalnego układu [10].

Wielu słynnych badaczy studiowało budowlę, pomiędzy nimi Wilhelm von Humboldt, który pisał o niej w swoich badaniach lingwistycznych „O mowie Kai” opublikowanej w 1836 r. [18], a także Paul Mus, który pisał o Borobudur w 1935 r. [19].

3. Konstrukcja i symbolika Borobudur

Zabytek przypomina miniaturowe wyobrażenie Góry Meru². Świątynia Borobudur została zbudowana na szczycie pagórka. Jako, że stos kamieni był ułożony na kopcu ziemi, jako bazie, nie jest to całkowicie pełna kamienna konstrukcja. Jest zbudowana z andezytów, skał wulkanicznych, o sumie objętości 55 tys. m³ i ułożona z 2 mln bloków kamiennych. Budowla nie posiada pomieszczeń wewnętrznych (poza stupa na szczycie) [20], przeznaczona jest do kory (buddyjska medytacja poprzez rytualne okrążanie zgodnie z ruchem wskazówek zegara) [10].

Konstrukcja ta to harmonijne połączenie idei stupy, świątyni i świętej góry, które jest arcydziełem buddyjskiej architektury i monumentalnej sztuki (rys.1). Struktura świątyni z zewnątrz wygląda jak stupa, ale od wewnątrz naśladuje formę *prasady*, formę archetypiczną złożoną ze schodkowej piramidy, jak np. Lohapasada w Anuradhapura na Sri Lance, [6].



Rys. 1. Świątynia Borobudur, Indonezja; zdjęcie wykonane z poziomu okrycia podstawy świątyni, źródło: archiwum autorki, 2018

W buddyjskiej kosmologii uważa się, że wszechświat jest podzielony na trzy sfery: Kamadhatu, Rupadhatu, Arupadhatu [8]. Te trzy sfery są odzwierciedlone w wielopoziomym (3 części, 10 poziomów) projekcie samej świątyni [9], która jest

² Mityczna góra w środku wszechświata wg tradycji buddyjskich i hinduistycznych [6].

fizycznym odbiciem buddyjskiego poglądu etapów osiągania oświecenia, symbolizowanych przez tarasową mandalę (rys.6) [10].

Świątynia Borobudur o szer. 121.34 m, dł. 121.66 m, wys. 35.4 m, posiada symetryczne cztery biegi schodów. Schodkowa, niezadaszona piramida składa się z 10-u nawarstwiających się, nałożonych na siebie platform, ukoronowanych główną stupą (wielka, dzwonopodobna kopuła) na szczycie, nawiązujących do 10-u stopni, jakie Bodhisatwa musi urzeczywistnić, aby osiągnąć stan buddy. Poziomy I-VII mają kształt kwadratowy, poziomy VIII-X kształt okrągłych platform [10].

Kamadhatu (podnóże) składa się z otwartej platformy i biegów schodów. Rupadhatu (korpus) składa się z pięciu galerii, które tworzą cztery tarasy przecięte 4-ma biegami schodów. Arupadhatu (góra, pułap) składa się z trzech rzędów stup, których w całości jest 72, okalających stupę główną na szczycie (rys. 3). Biegi schodów są w czterech głównych kierunkach świata, ze wschodnim biegiem na wejściu głównym [21]. Pradaksina zaczyna się od wschodu. Jest to powiązane z odczytywaniem płaskorzeźb, które też się zaczynają od wschodu. Na pięciu czworobocznych ta dolnych tarasach rozmieszczone są płaskorzeźby przedstawiające sceny z życia Buddy i Dżataki (historie wcześniejszych wcieleń Buddy) o łącznej długości około 6 km (rys. 2). Jest to ponad 2000 reliefów (rys.2). Reliefy pokrywają 2500 m² powierzchni ścian galerii [10].



Rys. 2. Przykładowe płaskorzeźby w Borobudur w galeriach na pięciu czworobocznych tarasach dolnych, Indonezja; źródło: archiwum autorki, 2018

Oryginalnie budowla świątyni zawierała 504 posągi buddów, skryte w niszach galerii (Rupadhatu) lub dzwonowatych ażurowych stupach ustawionych w okręgach (rys. 3 i 4) na wyższych tarasach (Arupadhatu). Dziś zawiera tylko 475 posągów, z których 247 jest uszkodzonych (głównie bez głów), ale 228 posągów jest nienaruszonych oraz 29 posągów brakuje w świątynnej konstrukcji.

Posągi buddów w świątyni Borobudur przedstawiają 5-u Dyani Buddów. Umieszczenie posągów również przedstawia pięć kierunków świata wg szkoły Mahajany i są one ustawione na platformach od III do VI, licząc od samego dołu [10].



Rys. 3. Ażurowe stupy w Borobudur na okrągłych tarasach poziomu Arupadhatu, Indonezja; źródło: archiwum autorki, 2018

Korpus świątyni (Rupadhatu: środkowa część) ma 5 poziomów tarasów o planie kwadratu. Na pierwszym znajdują się 104 posągi buddów, na 2-im poziomie 104 posągi, na 3-im poziomie 88 posągów, na 4-ym 72 posągi, poziom 5-ty to 64 posągi (rys. 5).

Na poziomach 1-ym, 2-gim, 3-im i 4-ym wszyscy buddowie po każdej stronie świata mają ręce ułożone w tej samej mudrze. Jednak na najwyższym, 5-ym kwadratowym poziomie buddowie mają odmienne gesty rąk (mudry) od analogicznych buddów na tarasach poniżej, wszyscy mają takie same w każdej ze stron świata [10]. Każdy gest rąk (mudra) ma specyficzne znaczenie.

Na wschodniej stronie tarasów I, II, III, IV umiejscowione są posągi Dyani Buddy Akshoby z gestem ręki zwanym Bhumisparśamudra, co oznacza branie Ziemi na świadka. Na południowej stronie tarasów I, II, III, IV znajdują się Dyani Buddowie Ratnasambhawa z gestem ręki Wara mudra, oznaczającym dawanie błogosławieństwa. Na zachodniej stronie tarasów I, II, III, IV znajdują się posągi przedstawiające siedzące postacie Dyani Buddów Amithaby, z gestem rąk Dyana mudra, który oznacza wyciszenie, medytację. Od północy tarasy I, II, III, IV ozdobione są posągami Dyani Buddy Amogasiḍha w geście Amhaya mudra, co oznacza nieustraszość w obliczu niebezpieczeństwa. Na tarasie V umiejscowione są posągi Dyani Buddy Wairoczany z gestem Witarka mudry, czyli nauczania lub przemówienia.

W Arupadhatu (okrągłe tarasy VI, VII, VIII) jest 72 buddów wewnątrz ażurowych stup:

- Taras VI: 32 posągi buddów,
- Taras VII: 24 posągi buddów,
- Taras VIII: 16 posągów buddów.

Wszystkie posągi to wyobrażenia Dyani Buddy Vajrasatwy z gestem dłoni Dharmacakra mudra, znaczącym obracanie kołem dharmy [6]. Na terenie muzeum Borobudur znajduje się posąg buddy zwany „posągiem, który nie został skończony” i do tego ma wiele znamion niedoskonałości (brzydka twarz, jedno ramię krótsze). Został on znaleziony zakopany pod orzechem włoskim na obszarze ogrodu świątyni. Wg większości ekspertów posąg pochodzi z wnętrza stupy na szczycie świątyni będąc właściwym przedstawieniem Adhi Buddy, inaczej Najdoskonalszego Buddy, którego perfekcja leży poza wszelkim wyobrażeniem i stąd przedstawienie jego niedoskonałości [10].



Rys. 4. Odślonięty posąg buddy z wnętrza ażurowej stupy w Borobudur, Indonezja; źródło: archiwum autorki, 2018

Usytuowanie ukrytych płyt z płaskorzeźbami Karmawiphanga (rys. 6 i 7) pod bazą świątyni reprezentuje sferę pożądania (Kamadhatu) w buddyjskiej kosmologii, najniższy poziom w drodze do nirwany. Rupadhatu (sfera gdzie porzucamy swoje pragnienia, ale wciąż jeszcze jesteśmy przywiązani do nazw i form) jest reprezentowana przez korpus świątyni, w formie 5-u kwadratowych platform (rys. 6).



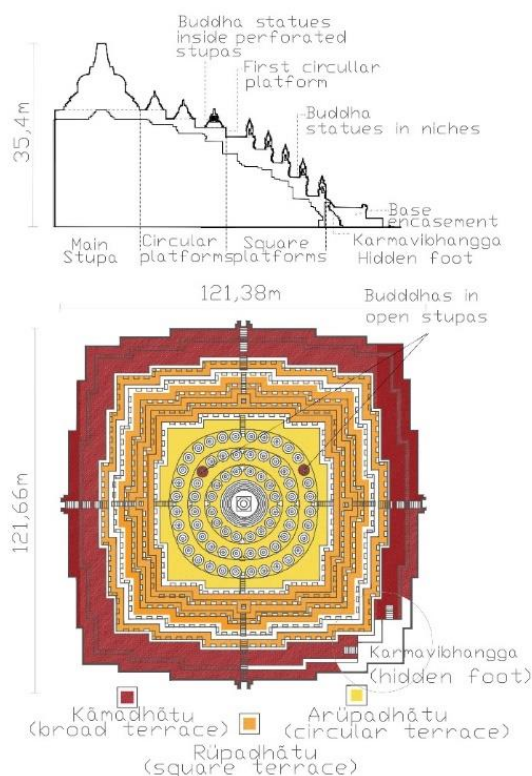
Rys. 5. Posągi buddów z poziomów tarasów kwadratowych-Rupadhatu i okrągłych-Arupadhatu w Borobudur, Indonezja; źródło: archiwum autorki, 2018

Arupadhatu (sfera bezformna) jest przedstawiona poprzez „super strukturę”, zbudowaną z 3 okrągłych platform i wieńczącej ją wielkiej stupy (rys. 6) [10].

Na projekt i znaczenie świątyni Borobudur oddziaływały buddyjskie szkoły Mahayana i Tantrayana [6]. Tantrayana rozwinęła się w Bengalu w Indiach w 8 w.n.e. Ten rodzaj buddyzmu podkreśla wagę przeżywania życia tak, jakbyśmy już byli oświeceni (tzw. droga Bodhisatwy).

Buddyści Mahayany żyją poprzez ideę Upaja (zręczne środki), doktrynę, która podkreśla możliwość wyzwolenia z cierpienia i cyklu odrodzeń, zwanych samsarą. Dobra karma rodząca się z dobrych „karmicznych nasion”, kształtuje drogę do oświecenia i ucieczkę z cierpienia odrodzeń [6]. Borobudur jest bogato ozdobiona płaskorzeźbami z obrazami i opisami, które mają wyjaśnić prawo karmy, czyli prawo przyczyny i skutku, rządzące cyklem odradzania się.

Kamadhatu jest reprezentowane przez ukryte reliefy w bazie świątyni (rys. 6 i 7). Niektóre z obrazów mają krótkie opisy, które prawdopodobnie zawierają instrukcję o znaczeniu scen, które zostały wyrzeźbione. Karmawibhangga, płaskorzeźba, ukryta przez setki lat, ilustruje buddyjską wiarę w prawo przyczyny i skutku, inaczej zwane karmą. Tablice prezentują przykłady dobrych i złych działań, i karmę, która jest ich efektem. Relief także oferuje fascynujący wgląd w historię, religijne obrzędy, struktury społeczne, modę, używane sprzęty, lokalną florę i faunę. Jedna tablica zwykle składa się z 2 lub 3 scen, które są oddzielone graficznie płaskorzeźbą z wyobrażeniem drzewa, symbolu prawa przyczyny i skutku: jakie nasiona zostaną zasiane, takie drzewo z nich wyrośnie. Ta pierwsza grupa płaskorzeźb przedstawia przykłady działania prawa przyczyny i skutku w konkretnych sytuacjach życiowych. Dobre działania będą prowadziły do dobrych rezultatów, złe do złych. Bezosobowe współczucie, kochająca życzliwość i mądrość w stosunku do innych przyniesie dobrą karmę.



Rys. 6. Przekrój i rzut budowli, Borobudur, Indonezja; źródło: na podstawie Gunawan Kartapranata, https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Borobudur_Cross_Section_en.svg, data dostępu: 14.10.2018



Rys. 7. Fragment płaskorzeźb Karmawibhangga ukrytych pod baza świątyni Borobudur, Indonezja; źródło: archiwum autorki, 2018

Relief obrazuje, w jaki sposób buddyjskie nauki zostały zaadaptowane w jawajskim kontekście kulturowym. Droga odczytywania płaskorzeźby Karmawibhangga odbywa się poprzez okrążanie zaczynając od wschodniej strony południowych schodów i kończy na wschodniej stronie północnych schodów.

Płaskorzeźby świątyni Borobudur mogą być czytane jak książka. Przedstawiają historię, która miała zainspirować ludzi do właściwego postępowania i zostać przeniesiona we własne doświadczenie życiowe.

Ukierunkowanie bram antycznych buddyjskich stup zwykle jest zgodne z ruchem słońca, od wschodu przez zenit, do zachodu i nadiru. Droga słońca także symbolizuje, w jaki sposób Budda rozświetla uwarunkowaną rzeczywistość tego świata swoimi naukami. Wschodnia brama symbolizuje jego narodziny (Buddhajati), południowa jego oświecenie (Sambodhi), zachodnia jego doktrynę nauczania (Dharmacakrapravartana), a północna jego ostateczne wyzwolenie (Paranirvana) [10].

4. Znaczenie Borobudur dla współczesnej kultury Indonezji

Borobudur jest arcydziełem buddyjskiej architektury i rzeźby. Prezentuje dogłębną wiedzę i techniczne umiejętności ludzi, którzy stworzyli świątynię. Więcej niż 55 tys. m³ andezytu zostało zebrane z pobliskich okolic, aby wybudować to arcydzieło. Skały były wycinane, transportowane na teren budowy i układane bez zaprawy murarskiej. Kiedy budowla była ukończona, wyspecjalizowani rzemieślnicy rzeźbili płaskorzeźby na ścianach i galeriach świątyni.

Każda część konstrukcji świątyni Borobudur była budowana zgodnie ze szczegółowym i skrupulatnym projektem, ze świadomością funkcjonalności, estetyki i religijnych znaczeń, tworząc z tej świątyni jeden z najwspanialszych zabytków buddyjskich kiedykolwiek wybudowanych [22].

Wszystkie ściany są udekorowane płaskorzeźbami, ukazującymi sceny ze znanego tekstu Mahayany, Gandavyuha Sutra, a także opowieści Dżataka o poprzednich wcieleniach i życiu historycznego Buddy Sakyamuniego (rys. 2). Powyżej pięciu kwadratowych tarasów są zbudowane trzy okrągłe platformy, na szczycie których znajduje się pojedyncza wielka stupa. Te trzy elementy: kwadratowa baza, środkowe okrągłe poziomy i szczytowa stupa,

symbolizują wszechświat z jego składowymi elementami ziemi, światów bogów i stanu czystych krain, symbolizujących Sunyate. Ta obrazowa geografia czyni z całej struktury olbrzymią mandałę, przez którą symbolicznie podróżują pielgrzymi.

Pomimo, że dziś Indonezja jest krajem w większości muzułmańskim, Borobudur nie przestaje być główną atrakcją jako kulturowy i historyczny cel turystyki (przeciętnie 2.5 mln rocznie, ale ta liczba wciąż rośnie: 3.8 mln turystów w 2016 roku) [23] i w coraz większym stopniu miejscem buddyjskich pielgrzymek [24]. Gubernator Centralnej Jawy i minister, Rizal Ramli (2015) uważa, że świątynia Borobudur może stać się dla buddystów obiektem religijnym porównywalnym do Mekki dla muzułmanów. Jakkolwiek nadal turyści lokalni przeważają nad obcokrajowcami [25].

Borobudur jest nie tylko wyjątkowym przykładem indonezyjskiej sztuki i architektury, świątynia jest także głównym miejscem obchodów święta Vesak, odprawianych rokrocznie w Indonezji. Świątowanie co roku dnia Vesak upamiętnia narodziny, oświecenie i śmierć Buddy Sakyamuniego i jest najważniejszym świętem dla buddystów. Pierwsze narodowe świętowanie Vesak było symbolem renesansu buddyzmu w Indonezji i odbyło się 23.05.1953 roku. Uroczystości zostały zorganizowane przez Anagarika The Boan An, znanego później jako Ashin Jinarakkitha [25].

W Borobudur Vesak przebiega poprzez rytuał zdobywania świętej wody ze źródła Jumprit (Temanggung) na zboczu góry Mt Sidoro [26] oraz naturalnego, wiecznego płomienia Mrapen, w okolicach wsi Manggarmas, powstałego z wydobywającego się z ziemi gazu palnego [27]. Nie gaśnie on nawet w czasie tropikalnych monsunowych deszczy, czy wiatrów. Jest on podtrzymywany w pobliskiej świątyni Mendut, aby być obnoszonym i używanym w czasie ceremonii w Borobudur. Pielgrzymi idą razem z klasztoru Mendut do Borobudur, niosąc płomień wiecznego ognia, świętą wodę i buddyjskie symbole, które są prezentowane pielgrzymom na dziedzińcu przed Borobudur.

Nieodłączną częścią rytuałów jest palenie świeczek i śpiewanie mantr (podczas gdy pielgrzymi medytują), oraz następujące po nich błogosławieństwa przez Mahathavira Bhikshu oraz Mahetra Bhikkhu (buddyjskich nauczycieli), oznaczające koniec serii rytuałów Vesak. Ponad 1000 ofiarnych lampionów jest wypuszczanych w niebo, symbolizując życzenia oświecenia dla wszystkich istot, całego wszechświata [28].

5. Konserwacja i ochrona Borobudur

Świątynia została wpisana na listę UNESCO w 1991 r. [29]. Jest jednym z ośmiu obiektów desygnowanych przez UNESCO do World Heritage Sites w Indonezji [30], [31].

„Warunkiem wpisu miejsca o charakterze kulturowym na Listę Światowego Dziedzictwa jest uznanie wyjątkowej wartości uniwersalnej w oparciu o co najmniej jedno spośród pięciu przedstawionych poniżej kryteriów, przy czym kryterium VI może być stosowane jedynie jako kryterium uzupełniające [32].”

Borobudur, będąc wpisanym na tą wyjątkową listę udało się spełnić kryteria aż 4-ech poniższych punktów:

„I. stanowić wybitne dzieło twórczego geniuszu człowieka; lub

II. ukazywać znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu; lub

III. (...)

IV. być wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości; lub

V. (...)

VI. być powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu (...)" [10].

Profesor Dr Soekmono, pierwszy indonezyjski archeolog, był zaangażowany w pierwszy projekt konserwacji świątyni pod auspicjami UNESCO (1975-1982), będąc menadżerem projektu już w 1971 roku, aż do 1983 roku. Podczas tego czasu Borobudur poddano wielorakim zabiegom konserwatorskim. Ministerstwo Edukacji i Kultury Republiki Indonezji zrealizowało wiele istotnych działań konserwatorskich dla ochrony terenów świątyni Borobudur. Poprzez uważną analizę, używając wszelkich najnowocześniejszych konserwatorskich technik, Biuro Konserwacji Borobudur współpracowało z UNESCO i międzynarodowymi ekspertami m.in. z Niemiec, Japonii, Włoch, w celu wprowadzenia w życie wielu nowoczesnych metod i odkryć naukowych, aby zapewnić bezpieczeństwo kamiennych płaskorzeźb na setki lat [10]. Aby wesprzeć te wysiłki rząd Niemiec od roku 2011 zapewnił, poprzez UNESCO, szczodry finansowy wkład na badania i wprowadzenie konserwatorskich metod ochrony świątyni Borobudur [10].

Komitet UNESCO jest zaangażowany w ochronę Borobudur od 1968 r. Druga faza zabiegów konserwatorskich Borobudur rozpoczęła się w 2003 roku. Była możliwa dzięki współpracy UNESCO, Ministerstwa Kultury i Turystyki rządu Indonezji przy wsparciu finansowym UNESCO oraz Japonii. Obecnie projekt koncentruje się głównie na odkrywaniu kulturowego znaczenia i budowaniu relacji. UNESCO i Ministerstwo pracuje z lokalną społecznością szukając możliwości odrestaurowania wartości Borobudur zarówno w kategoriach zrozumienia jego kulturowego i religijnego dziedzictwa, jak i źródła dochodu i przedsiębiorczości dla lokalnej społeczności.

Ochrona Borobudur jest skomplikowanym przedsięwzięciem: zabytek musiał opierać się przez ponad tysiąc lat trzęsieniom ziemi [33], wybuchom wulkanów, intensywnym opadom w porze deszczowej, był wystawiony na wielkie zmiany temperatury w ciągu roku i był kilkakrotnie przykryty grubą warstwą wulkanicznego pyłu w czasie erupcji wulkanów. Ostatnio wulkan Marapi eksplodował z dużą siłą w 2010 roku, wulkan Kelud w 2014 roku [10]. Świątynia po raz kolejny została przykryta cienką warstwą popiołu w czasie niewielkiej erupcji wulkanu Merapi w 2018 roku [34].

Rodzaj właściwej techniki dobranej do projektu konserwacji dzieła architektury zależy od 3 warunków: stopnia zaawansowania rozpadu budowli, dostępnej dokumentacji archeologicznej oraz polityki odpowiedzialnego rządu. Stopień rozpadu Borobudur był tak dalece zaawansowany, że ciężko było znaleźć jednoznaczną diagnozę problemu. Jednak uważne analizy przyczyn zniszczenia zabytku doprowadziły do konkluzji, że podstawową przyczyną jest przeciekanie wody deszczowej do trzonu kamiennej struktury i jej ziemnej podbudowy. Powoduje to serię destrukcyjnych procesów takich, jak deterioracja kamienia poprzez fizyczno-chemiczne i biologiczne procesy, z powodu długotrwałe zalegającej wilgoci w objętości głębszej warstwy gleby, doprowadzając do wypłukiwania cząstek gleby z warstwy pod kamienną strukturą i wysokiej zawartości wilgoci w tychże kamiennych warstwach. W związku z tym jakiegokolwiek rozwiązanie musi się skonfrontować z warunkami panującymi w glebie pod świątynią, rozwiązanie musi też brać pod uwagę możliwe trzęsienia ziemi.

Projekt konserwacji ma na celu doprowadzenie do pionu właściwych ścian budowli, wypionowanie osuwających się elementów konstrukcji, wypoziomowanie nachylających się posadzek platform, wykonanie fundamentów, które zagwarantują trwałą stabilność struktury w obliczu trzęsień ziemi i osuwania się konstrukcji. Pozwoli to zaoszczędzić czas, który działa na niekorzyść budowli. Firma Netherlands Engineering Consultants (NEDECO) zaproponowała w 1969 r. program konserwacji spełniający te kryteria. Zaplanowano konserwację podzieloną na 4 następujące po sobie fazy, odpowiadające podziałowi struktury

budowli na cztery symetryczne części. Projekt napotkał różnorakie przeciwności (inflacja, polityczne zamieszki spowodowane działalnością komunistycznych partii, brak funduszy, brak ekspertów i nowoczesnego osprzętu, ekstremalna wilgotność i brak cyrkulacji powietrza). Zaproponowanymi rozwiązaniami było wykonanie projektu w minimalnym przedziale czasu używając większej ilości pracowników, zintensyfikowanie szkoleń dla większej ilości ekspertów, wprowadzanie szybciej i sprawniej rozwiązań z międzynarodowych paneli dyskusyjnych. Projekt jest cały czas kontynuowany [10].

Świątynia Borobudur narażona jest jeszcze na inne niebezpieczeństwa. Dnia 21.05.1985 roku 9 stup świątyni Borobudur zostało wysadzonych w powietrze. W 1991 roku niewidomy muzułmański kaznodzieja, Husein Ali Al Habsyie, został skazany na wyrok dożywocia za zaplanowanie w połowie lat 80. zamachów bombowych i ataków na świątynię. Kolejni dwaj członkowie islamistycznej grupy terrorystycznej, zostali skazani (w 86 r.) na 20 lat więzienia, kolejny oskarżony otrzymał wyrok 13-u lat więzienia [35].

Wraz z radykalizacją społeczności islamskich i powstaniem ISIS, do umiarkowanego dotąd nurtu indonezyjskiego islamu, zaczęły przenikać skrajne, wahabickie wpływy polityków sponsorowanych przez Arabię Saudyjską.

W sierpniu 2014 roku indonezyjska policja i siły bezpieczeństwa zacieśniły ochronę wokół Borobudur i przyległych terenów, jako środek zapobiegania w obliczu gróźb umieszczonych w mediach społecznościowych przez lokalną komórkę ISIS, deklarującą, że terroryści planują zniszczyć Borobudur i inne posągi sztuki buddyjskiej w Indonezji. Grupa dżihadystyczna podąża za restrykcyjną interpretacją Islamu, który potępia jakiegokolwiek antropomorficzne przedstawienia, jak rzeźby ciała ludzkiego, jako idolatrię [35].

W obliczu takich zagrożeń, szczególnie ważna jest promocja wartości arcydzieła architektury i sztuki tej klasy, jakim jest Borobudur, aby móc dzięki wsparciu społeczności międzynarodowej ochronić i zachować ten obiekt dla przyszłych pokoleń [36]. Istnieje niebezpieczeństwo, że podzieli on los arcydzieł kultury buddyjskiej w Afganistanie – (Buddowie z Bamyian z IV w n.e., największe statuy buddów na świecie, wysokie na 54.86 m i 35 m – wysadzonych w powietrze w 2001 [37]. W Pakistanie w Swat Valley, zostały wysadzone w powietrze twarz, stopy i fragmenty ramion legendarnego Jehanabad Buddy [38].

6. Wnioski

Świątynia Borobudur to unikatowe dzieło sztuki, cud architektoniczny, szczególnie miejsce kultu sakralnego dla buddystów w muzułmańskim kraju, oraz „pusaka” czyli dziedzictwo przeszłości, definiujące tożsamość Indonezji, w której obecnie niewiele osób pamięta o jej hinduistycznych i buddyjskich korzeniach.

Borobudur jest arcydziełem buddyjskiej architektury i monumentalnej sztuki ponieważ stanowi oryginalne, wyjątkowe i harmonijne połączenie idei stupy, świątyni i świętej góry. Symbolizuje wszechświat z jego składowymi elementami ziemi, światów bogów i stanu czystych krain, co czyni z całej struktury olbrzymią mandalę, przez którą symbolicznie podróżują pielgrzymi. Każda część konstrukcji świątyni Borobudur została zbudowana ponad 1000 lat temu zgodnie ze szczegółowym i skrupulatnym projektem, ze świadomością funkcjonalności, estetyki i religijnych znaczeń, tworząc z tej świątyni jeden z najwspanialszych zabytków buddyjskich kiedykolwiek wybudowanych.

Borobudur nie przestaje być główną atrakcją jako kulturowy i historyczny cel turystyki, pomimo, że dziś Indonezja jest krajem w 87 % muzułmańskim. Choć niegdyś imponujące społeczności buddyjskie zamieniły się w lokalne mniejszości religijne tracące świadomość swoich korzeni kulturowych (buddyści stanowią tylko 0.7 % populacji Indonezji), świątynia ta jest miejscem obchodów święta Vesak, najważniejszego święta religijnego dla buddystów.

Indonezja przeznaczyła wiele środków finansowych na ochronę i popularyzację świątyni Borobudur. Jest ona jednym z ośmiu obiektów desygnowanych przez UNESCO do World Heritage Sites z tego kraju. Międzynarodowi eksperci m.in. z Niemiec, Japonii, Włoch, wraz z biurem Konserwacji Borobudur i UNESCO zainwestowali wiele pracy i wysiłku w celu wprowadzenia w życie nowoczesnych metod i odkryć naukowych, aby zapewnić bezpieczeństwo cennych płaskorzeźb jako dziedzictwo dla przyszłych pokoleń. Obecnie UNESCO i Ministerstwo Kultury i Turystyki Indonezji szuka możliwości odbudowania wartości symbolicznej świątyni Borobudur w oczach lokalnej społeczności poprzez zrozumienie jej kulturowego i religijnego dziedzictwa, jak i potencjalnego źródła rozwoju przedsiębiorczości dla lokalnej społeczności.

Radykalizacja sceny politycznej budzi jednak pytania o przyszłość zabytków, o innych niż islamskie korzeniach. Szczególnie ważna jest promocja wartości arcydzieła architektury i sztuki tej klasy, jakim jest Borobudur, aby dzięki wsparciu społeczności międzynarodowej ochronić i zachować ten obiekt na setki lat w jak najlepszym stanie.

7. Podziękowania

Badania zostały zrealizowane w ramach pracy badawczej nr S/WA/3/2017 w Politechnice Białostockiej i sfinansowane z subwencji przekazanej przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Literatura

- [1] Kastawan, I.W., *A Study on the Hindu-Buddhist Candi Architecture in the Java and Bali Islands*, Nagoya: Ph.D. thesis Nagoya Institute of Technology (2009).
- [2] Dumarçay, J., *Histoire de l'architecture de Java*. École Française d'Extrême-Orient, Mémoires Archéologiques 19, Paris (1993).
- [3] Tiffin, S., *Java's Ruined Candis and the British Picturesque Ideal*, w: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 72, 1, Cambridge University Press, Cambridge (2009).
- [4] Degroot, V., Klokke, M., *Interrelationships Among Central Javanese Temples: The Example of Asu, Lumbung, and Pendem*, w: *Archipel* (80), Paris, (2010).
- [5] Dumarçay, J., "Architectural Composition in Java from the Eighth to Fourteenth Centuries", w: *The Journal of the Siam Society*, Bangkok, 77 (2) (1989).
- [6] Irons, E.A., *Encyclopedia of Buddhism*, Facts On File, Inc., New York, s. 56-57, 387-388, 528-529, 576-577, (2008).
- [7] Atmadi, P., *Some architectural design principles of temples in Java: a study through the buildings projection on the reliefs of Borobudur temple*, Gadjah Mada University Press, Yogyakarta, (1994).
- [8] Susetyo, G., *The Ancient Puzzles of Borobudur*, <http://indonesiaexpat.biz/travel/history-culture/the-ancient-puzzles-of-borobudur/>, [data dostępu: 1.11.2018], (2013).
- [9] Giessenbacher, K., *Der Candi - Wesen einer Kultur: die Symbolik der traditionellen Steinarchitektur von Zentraljava im Synkretismus der Religionen*, diploma thesis TU Wien, (2016).
- [10] Soekmono, R., *The Restoration of Borobudur*, The UNESCO Publishing, Paris, s. 21- 22, 29-34, 38, 41, 43, 45-48, 51, 60, 116-118, (2005).
- [11] Miksic, J., *The Buddhist-Hindu Divide in Premodern Southeast Asia*, w: *Nalanda-Sriwijaya Centre Working Paper No 1* (Marzec 2010), Nalanda- Sriwijaya Centre of the Institute of Southeast Asian Studies, Singapore, (2010).

- [12] Jordaan, R.E., Why the Sailendras were not a Javanese dynasty, Paper, Symposium, Non-Javanese, Not Yet Javanese, and Un-Javanese: Encounters and Fissures in a Civilization, Leiden, 23-25 March, (2004).
- [13] Sundberg, J.R., Considerations on the dating of the Barabudur stūpa: introduction to the problem, *Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia*, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln, (2008).
- [14] Woodward, H.W. Jr., Bian-hong, Mastermind of Borobudur?, *Pacific World: Journal of the Institute of Buddhist Studies (trzecia seria)* 11, Berkley, s. 25-60, (2009).
- [15] Dumarçay, J., De Casparis, J.G., Soekmono, R., *Borobudur Prayer in Stone*, Archipelago Press, NY, (1990).
- [16] Soekmono, R., *The Javanise Candi, function and meaning.*, E.J. Brill, Leiden-New York- Köln , (1995).
- [17] Rooseboom, H., <http://indonesiaexpat.biz/travel/history-culture/javas-first-photographer-kassian-cephas-1845-1912/>, [data dostępu: 1.11.2018], (2014).
- [18] Humboldt, W., *Über die Kawi-sprache auf der Insel Java*, Cambridge University Press, Cambridge, (2011).
- [19] Mus, P., *Barabudur: sketch of a history of Buddhism based on archaeological criticism of the texts*, Indra Gandhi National Centre for the Art: Sterling Publishers, New Delhi, (1998).
- [20] Woodward, H.W. Jr., *On Borobudur's upper terraces*, *Oriental Art Magazine* 45 (3), Surrey, Anglia, s. 34-43, (1999).
- [21] Cirtek, P., *Borobudur. Appearance of a Universe*, Monsun Verlag, Hamburg, (2016).
- [22] Degroot, V., *Candi, space and landscape: a study on the distribution, orientation and spatial organization of central Javanese temple remains*, Leiden: Ph.D. dissertation Universiteit Leiden, (2009).
- [23] Citrinot, L., *Close to Four Million Visitors at Borobudur Temple in 2016*, <http://asean.travel/2016/12/23/close-to-four-million-visitors-at-borobudur-temple-in-2016/>, [data dostępu:17.06.2019], (2016).
- [24] Woodward, H.W. Jr., *Southeast Asian traces of the Buddhist pilgrims*, *Muse: Annual of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri-Columbia* 22: 75-91, (1988).
- [25] Budi, H., Ubud, S., Fatchur, R., Mintarti, R., *Borobudur Temple as Buddhist Pilgrimage Destination in Indonesia: an Analysis of Factors that Affect Visit Intention*, 98: *Journal of International Buddhist Studies, JIBS, Vol.7 No.2.*, s. 98-110, (2016).
- [26] Suyitno, H., *Puluhan biksu ambil air berkah di Umbul Jumprit jelang Waisak*, <https://www.antaranews.com/berita/499051/puluhan-biksu-ambil-air-berkah-di-umbul-jumprit-jelang-waisak>, [data dostępu: 26.06.2019], (2015).
- [27] Pusparani, I.G., *The Mysterious History of Mrapen 'Eternal Flame' Used in Asian Games 2018*, <https://seasia.co/2018/07/23/the-mysterious-history-of-mrapen-eternal-flame-used-in-asian-games-2018>, [data dostępu: 1.11.2018], (2018)
- [28] Swearer, D.K., *Buddhism and Society in Southeast Asia*, Pa.: Anima, Chambersburg, (1993).
- [29] ICOMOS, *World Heritage List nr 592*, <http://whc.unesco.org/en/list/592/documents/>, [data dostępu: 18.06.2019], (1991).
- [30] UNESCO/WHC, <https://whc.unesco.org/en/list/592/>, [data dostępu: 1.11.2018], (2012).
- [31] Gomez, L.O., Woodward, H.W. Jr., *Reflections on the theory of Barabudur as a mandala, w: Barabudur: History and Significance of a Buddhist Monument*, Asian Humanities Press, Berkeley, California, (1981).
- [32] Polski Komitet ds. UNESCO, <http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowedziedzictwo/>, [data dostępu: 18.06.2019], (1972).

- [33] Ambraseys, N.N., Review of the Seismic Stability of the Borobudur Temple, Indonesia, 'Pelita Borobudur' Series, Vol CC 3, Proyek PELITA Pemugaran Candi Borobudur, Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan, s. 80–128, (1974).
- [34] The Jakarta Post, Mount Merapi ash hits Borobudur temple, <https://www.thejakartapost.com/travel/2018/05/24/mount-merapi-ash-hits-borobudur-temple.html>, [data dostępu: 18.06.2019], (2018).
- [35] The Straits Times, Indonesia's police on alert over apparent ISIS terror threat to Borobudur Temple, <https://www.straitstimes.com/asia/se-asia/indonesias-police-on-alert-over-apparent-isis-terror-threat-to-borobudur-temple>, [data dostępu: 1.11.2018], (2014).
- [36] Pearson, N., Tourism, terrorism and other threats: preserving the cultural legacy of Java's temples. Asian Studies Association of Australia (ASAA), Australian National University, Canberra, (2016).
- [37] Harvey, I., Taliban blowing up 4th-century statues of Buddha leads to caves filled with 5th-century artwork, (2018), <https://www.thevintagenews.com/2018/02/27/statues-of-buddha/>, [data dostępu: 1.11.2018], (2018).
- [38] Littlefair, S., Destroyed by Taliban nine years ago, iconic "Jahanabad Buddha" is reborn, <https://www.lionsroar.com/pakistani-buddha-statue-destroyed-by-taliban-restored/>, [data dostępu: 1.11.2018], (2016).